

KOVÁCS ÉVA

„Itt a piros, hol a piros”

Kizáró eljárások a magyar igazságtételi vitában 1990–1992¹

Az utóbbi napokban félelem költözött az erdőbe. Elterjedt ugyanis, hogy a medve listát vezet ki azokról az állatokról, akiket fel akar falni. A róka tisztázni akarta a dolgot és felkereste a medvét. „Mondd, medve, igaz a hír, hogy van egy ilyen listád?” „Bizony igaz.” „És elképzelhető, hogy magam is szerepelek ezen a listán?” „Bizony, bizony.” „Hát ez szörnyű” – siránkozott a róka. „Bizony, bizony” – válaszolta a medve és azon nyomban felfalta.

Másnap a borz kereste fel a medvét. „Mondd, medve, igaz a hír, hogy van egy ilyen listád?” „Bizony igaz.” „És lehetséges, hogy én is szereplek ezen a listán?” „Bizony, bizony.” „Rémes!” „Bizony, bizony” – szolt a medve és őt is felfalta.

Harmadnap a nyúl jelent meg a medvebarlangnál. „Mondd, medve, igaz a hír, hogy van egy ilyen listád?” „Bizony igaz.” „És én is szerepelek rajta?” „Bizony, bizony.” „Hm... Lennél olyan kedves levenni a nevemet erről a listáról?” „Mi sem természetesebb, kérlek.”

(György Dalos: *Proletarier aller Länder, entschuldigt mich! Ende des Ostblockwützes*, Bremen 1993. 90-91. old.)

I. A MAGYAR IGASZÁGTÉTELI DISKURZUSOK – RÖVID ÁTTEKINTÉS

Magyarországon az igazságtételi vita mint különféle sajtóvíták gyűjtőfogalma honosodott meg. Ilyen viták voltak a történelmi igazságtételi, a Dunagate-botrány, a Justitia-terv, a Zétényi–Takács törvényjavaslat, a Kónya-dolgozat, a kigazda-átvilágítás, a titkosszolgálat modernizálása és a III/III-as ügynöklista körüli viták.

Az eredeti igazságtételi diskurzus már korán két különböző nagydiskurzussá alakult: egyfelől az áldozatok, másfelől pedig a tettesek diskurzusává. Az áldozatok köréhez tartoztak a 20. századi magyar történelem üldözöttei: az első világháború áldozatai, a Horthy-kor-

szak kommunista üldözöttei, a holocaust-áldozatok, a második világháborúban és a Rákosi-korszakban meghurcoltak, a koncepciós perekben elítéltek, a kulákok, a svábok, az internáltak és az 1956-os forradalmárok.² A tetteseket illetően kissé „feledékeny” és szelektív maradt a diskurzus: az egykori ÁVO-t, ÁVH-t, a Kádár-korszak titkosszolgálatát, a szovjet hadsereget mint tettest tematizálta a média, míg a náci-múltat vagy a Horthy-korszak bűneit elhallgatta. Bár a két diskurzus olykor egybeesett, sajátosságait mindvégig megtartotta: az áldozatok diskurzusa mint jóvátételi vita, a tetteseké mint átvilágítási és törvénykezési diskurzus jelent meg a nyilvánosságban.

Volt azonban két epizód még a rendszerváltást megelőzően, amelyben a *történelmi felelősség* és az *igazságtétel* témája az 1956-os forradalom tabutalanításának apropóján egybeesett. Az egyik az volt, hogy 1988-ban, tehát még a Kádár-rendszerben megalakult a Történelmi Igazságtétel Bizottság (TIB); a másik az volt, hogy 1989-ben Pozsgay Imre kijelentette: 1956 „népfelkelés” volt. Mindkét diskurzusban egyszerre jelent meg a tettesek történelmi felelőssége és az áldozatok morális és anyagi jóvátétele. E két epizód hosszú időre kijelölte az igazságtételi diskurzusok szimbolikus mezőjét az 1956-os forradalom és a nemzeti felelősség tematizálásával. 1956 tabutalanításában és a történelmi igazságtételi diskurzusban fordulatot majd az 1990-es választási kampány és a rendszerváltás hozott: az új pártok között a „nemzeti szimbólumok” (1956, áldozatok stb.) kisajátításáért folyó legitimációs harc magát az 1956-os forradalmat is demisztifikálta, olykor lejáratta. 1990-ben már világos volt, hogy minél kisebb legitimitásra és szimbolikus jelentésre tesz szert 1956, illetve a nemzeti felelősség, annál nagyobb hangsúlyt kap a törvényes úton történő igazságtétel.

Az igazságtételi diskurzus későbbi jól ismert sajátosságait a *Dunagate-botrányban* szerezte (1990. január) és egészen a miniszterelnök haláláig meg is tartotta. Mint ahogy mindnyájan emlékszünk, a Fekete Doboz³ – akkor még illegális – szerkesztősége felvételt készített a belügyminisztérium titkosszolgálatának aktáiról, mellyel bebizonyította, hogy – a Németh-kormány nyilatkozataival ellentétesen – a szolgálat továbbra is működik, megfigyeli, lehallgatja az ellenzéki politikusokat. A Dunagate-botrány egy állandó elemet hozott az igazságtételi diskurzusba: a III/III-as listát. Ekkor került először szóba az ügynöklista, amely – direkt vagy indirekt módon – végig meghatározta aztán a diskurzust, annak ellenére (vagy éppen amiatt), hogy a listán szereplő nevek máig nem kerültek nyilvánosságra. Kinek a neve szerepel rajta, és ki tud a listákról? 1990 januárjában megkezdődött az „itt a piros, hol a piros” játék.

A Dunagate-botrány a listán kívül egy további tabut is megérintett. Elítélhető-e egy titkosügynök, aki az állami visszaélések feltárása érdekében esküt szeg? Hol vannak a törvényesség határai a rendszerváltásban? Mit kezdjünk a régi törvényekkel, és milyen új törvényekre van szükség egy demokráciában?

A következő állomás a *Justitia-terv* kiszivároztatása volt (1990. augusztus). Ebben Kónya Imre, az MDF frakcióvezetője egy olyan rendszerváltás-forgatókönyvet álmódott meg, melyben a történelmi felelősségre vonás helyett jogi szankciókat szorgalmazott. A *Justitia-tervvel* Kónyáék egy fontos kerekasztal-megállapodást rúgtak fel, amely szerint az egykori szocialista elitnek nem kell bírói felelősségre vonástól tartania. A *Justitia-terv* olyan általánosan fogalmazott a bűnösök tekintetében, hogy annak alapján akár az összes, azaz 800 000 egykori MSZMP-tagot bíróság elé lehetett volna állítani.

Az ezt követő parlamenti vitákban az igazságtételi diskurzus mint törvényhozói folyamat intézményesült. 1990 őszén tudományos vitákat szerveztek az elévülésről és az igazságtételről. Szeptemberben – a helyhatósági választások idején – két SZDSZ-es képviselő törvényjavaslatot adott be az ügynöklistákról (*Demszky-Hack törvényjavaslat*). E javaslat szerint a felelősségre vonás szimbolikus lett volna: a listákat a tettesekre nézvést jogi következmények nélkül „egyszerűen” csak nyilvánosságra hozzák.

1991 májusában aztán két MDF-es képviselő terjesztett be törvényjavaslatot az elévülés módosítására (*Zétényi-Takács törvényjavaslat*), amely újabb fordulatot hozott a diskurzus menetében: a felelősség kérdése ettől fogva vált bírósági eljárási kérdéssé. Nem sokkal a Zétényi-Takács-féle javaslat után a kormány is előállt a maga *III/III-as javaslatával*.

Mindhárom kezdeményezés óriási, érzelmektől, botrányoktól sem mentes sajtóvitát váltott ki az átvilágításról és a „kommunistátlantásról”.

A fentiekől nem függetlenül 1990 októberében liberális értelmiségiek csoportja megalakította a *Demokratikus Chartát*, hogy ily módon is érvényre juttassa a parlamenttel szembeni kritikáját. A Charta-mozgalom azokat a demokratikus ellenzéki hagyományokat melegítette fel, amelyek szerint az állampolgári elégedetlenséget a kormánnyal szemben szervezett tömegdemonstrációkon keresztül kell megfogalmazni. Az igazságtételi diskurzus szempontjából a Charta megalakulása azt jelentette, hogy a mozgalom egyrészt megkérdőjelezte a parlament kompetenciáját (úgy is, mint demokratikus intézményét), másrészt, hogy a Charta nem akceptálta a parlamentnek azt a törekvését, hogy az igazságtételi diskurzust törvényhozói úton kiszajátítsa.

1991 novemberében megkezdődött a kormány III/III-as törvényjavaslatának parlamenti tárgyalása anélkül, hogy a Demszky-Hack-féle javaslatot megvitatták volna. Szintén ebben a hónapban került sor az azóta elhíresült Kónya-Pető nyilvános televíziós vitára a Zétényi-Takács-törvényjavaslatról, amelyet, ugyancsak novemberben Göncz Árpád köztársasági elnök preventív normakontroll végett az Alkotmánybírósághoz utalt.

1992 márciusában az Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek találta a Zétényi-Takács-féle javaslatot. Ezt követően néhány MDF-es képviselő sajtóvitát provokált az Alkotmánybíróság legitimitásáról,

és ez újabb fordulópontot jelentett az igazságtételi diskurzusban: a hangsúly egyfelől a demokrácia általános kérdése felé tolódott el, másfelől a vita perszonalizálódott mint Göncz–Antall konfliktus.³ Egyúttal új médiavita kezdődött a magyarországi nyilvánosságban eluralkodó „politikai hisztériáról”, valamint az MDF egyes képviselői vitát nyitottak a sajtó „tisztaságáról”. Az igazságtételi vita 1992 tavaszára az azóta elhíresült médiabotrányba torkollott.⁴

1992 őszén az elévülés kapcsán a parlament már az 1968-as cseh-szlovákiai bevonulás és a Bős–Nagymaros vízelépcső „bűneinek” elévülését tárgyalta. Ezzel egyidőben a médiát lekötötte a „Néhány gondolat...” című Csurka-tanulmány kapcsán kitört botránny, továbbá a vita a belügyminisztérium kétes szerepléséről az 1992. október 23-i megemlékezésen, ahol szélsőjobboldali csoportok Göncz Árpádba fojtották a szót, valamint az új adatvédelmi törvénytervezet. Tartott még a sajtó „tisztaságáról” szóló vita, és őszre szinte mindennaposá váltak a „spontán” (ön)átvilágítások, felröppentek hírek a listákról, majd elszálltak nyomtalanul. 1992 őszének forrongó kedélyeit tovább borzolta az abortusztörvény és az MSZMP „guruló dollár”-skandaluma is.

A rövid kronológiai áttekintésből kirajzolódnak a folyamat főbb tendenciái.

1. Az igazságtételi diskurzus a legnagyobb *redundanciát* épp a törvénykezési folyamatban produkálta: a parlament nem tudta a történelmi igazságtételt jogilag operacionalizálni.

2. Az igazságtétel intézményesülése az új demokratikus intézmények *legitimitásának megkérdőjelezéséhez* vezetett. Az MDF a köztársasági elnöki intézmény legitimitását vonta kétségbe, a koalíciós pártok az Alkotmánybíróság kompetenciáját kérdőjelezték meg, csakúgy, mint a Demokratikus Charta magát a parlamentet mint demokratikus intézményt.

3. Az igazságtételi vita a törvénykezéssel *kommunistátlanítási vitává* fajult. Az áldozatok „kihullottak” a diskurzusból, a magyar történelem „fehér foltjainak” feldolgozása, a tabutlanítási folyamat abamaradt anélkül, hogy a diskurzusban az áldozatok morális és jogi igazságtételi követeléseit akceptálták volna.

4. Az Alkotmánybíróság határozata után az elévülés legfőbb kérdésévé az vált, hogy mekkora legyen az elítélhető tettesek köre, így sikerült az MDF-nek egy Horn és *MSZP-ellenes vitát* nyitniuk a „pu-fajkasokról”.

5. Az igazságtétel témáját a politikai pártok *eszköznek* tekintették, mellyel napi politikai céljaikat megfogalmazhatják, megerősíthetik vagy éppen elrejtethetik, ahogyan például az MDF tette a médiumok elleni kampányában vagy a kereszténydemokraták az abortusztörvény parlamenti vitája idején.

6. Az igazságtételi diskurzus mellett, illetve „alatt” folyt az „*itt a piros, hol a piros*” játék, a lista, a listán szereplő személyek talánya napi témája volt a sajtónak.

Véleményem szerint az igazságtételi diskurzus redundanciája és szenvedélyessége egy másik diskurzussal, az „*itt a piros, hol a piros*”-diskurzussal magyarázható. Ez a diskurzus a Dunagate-botrányval vette kezdetét, ahol először került szóba az ügynöklista, hogy aztán a kívánt pillanatban „időzített bombaként” robbanjon és politikai históriát okozzon. Az igazságtételi törvények parlamenti vitájára jellemző, hogy senki nem tudta, vajon nyilvánosságra hozzák-e a listákat, de voltak néhányan (például a miniszterelnök), akik pontosan tudták, hogy mely képviselők neve szerepel az ügynöklistákon. A „körkörös” félelem rányomta a bélyegét az összes vitára, áttekinthetlenné, irracionálissá, szenvedélyessé téve azokat.

A kérdés csak az, valóban redundáns és áttekinthetetlen-e a diskurzus, avagy szigorú rend húzódik meg a végtelen médiaviták mögött, amely e vitákat szabályozza, ellenőrzi, sőt olykor egyenesen kizárja? Mi áll az állítólagos igazságvágy és igazságtételi aktivitás mögött?

II. ELMÉLETI FOGÓDZÓK:

A FOUCAULT-FÉLE DISKURZUSANALÍZIS

Foucault szerint⁵ a szofisták óta minden diskurzus korlátozott, nincs tehát korlátlan, szabad diskurzus. Hipotézisei: 1. Bár olybá tűnhet, hogy civilizációnk becsüli legtöbbször a diskurzust, tegyük fel, hogy e logofília mögött mélyes logofóbia rejlik. 2. „Minden társadalomban ellenőrzik, kiválgatják, megnevezik a diskurzus termelését, majd a termékeket újra elosztják, mégpedig bizonyos számú eljárás szerint, amelyeknek az a szerepük, hogy csökkentsék a diskurzus veszélyeit, uralmukba kerítsék véletlenszerű megjelenését, kiküszöböljék súlyos, fenyegető anyagiságát.”⁶ A diskurzusok szabályozására különféle ellenőrző, kizáró eljárások szolgálnak. A diskurzusokban rejlő hatalmat külső, megjelenésük véletlen szeszélyeit belső eljárások szabályozzák, és alkalmazásuk körülményeire is megvannak a megfelelő eljárások.⁷

1. A legfontosabb külső kizáró eljárások a következők:

1.1. A tiltott szó: „tudjuk jól, hogy mindent kimondani nincs jogunk, nem lehet bárhol mindenről beszélni, végül pedig nem mindenki beszélhet bármiről”.⁸

1.2. A megkülönböztetett örület: a józan ész és az örület szembeállítására a cenzúra fenntartása érdekében.

1.3. Az igazságvágy: az igaz és a hamis közötti ellentét, a (logikai) igazság akarása.

2. A diskurzusok magukat is ellenőrzik a belső kizárási eljárásokon keresztül: Az alábbi osztályozó, rendszerező, elosztó elvek az eseményen és a véletlenül uralkodnak.

2.1. A kommentár: a primer és a másodlagos szöveg közötti eltérés kettős szerepet játszik benne, egyrészt lehetővé tesz új diskurzu-

sokat, másrészt „végre elmondja, ami a mélyben már csöndesen megfogalmazódott”.⁹

2.2. A szerző: vannak diskurzusok, amelyeknél „tudni akarják, kitől származnak, ki írta őket, a szerző adjon számot szövege egységéről, amely alá odairja a nevét, azt kéri tőle, hogy fedje föl, vagy legalább vállalja szövegei rejtett értelmét, egyeztesse össze magánéletével és megélt tapasztalataival, a valóságos történelemmel, amelyben megszülettek”.¹⁰

2.3. A *diszciplína*: „diskurzusrendőrség”, a diskurzus termelését ellenőrző névtelen rendszer (módszerek, szabályok, igaznak tekintett kijelentések és eszközök), mely bárki rendelkezésére áll, aki használni akarja vagy tudja. Létrejöttéhez újabb és újabb kijelentéseket kell megalkotni.

3. A diskurzusok *alkalmazási körülményeit* meghatározó eljárások funkciója a beszélő alanyok ritkítása.

3.1. A *szertartás* „határozza meg azt a minősítést, amellyel a beszélő egyéneknek rendelkezniük kell, (...) a gesztusokat, a viselkedést, a körülményeket és a diskurzust kísérő jelek egész csoportját, (...) a szavak feltételezett vagy előírt hatékonyságát, a hallgatóságra gyakorolt hatásukat, kényszerítő értékük határait”.¹¹

3.2. A *diskurzustársaságok* a titkok kisajátítására, illetve feltárására szerveződnek, szerepük a diskurzus megőrzése vagy előállítására zárt térben.

3.3. A *doktrínák* az előzetes hovatarozás megnyilvánulásai és eszközei. E hovatarozás lehet vallási, etnikai, osztály- vagy társadalmi helyzetbeli. A doktrínák harcban, lázadásban, ellenállásban és elfogadásban egyaránt megjelenhetnek. Kettős funkciójuk van: egyrészt egyéneket bizonyos típusú közlésaktushoz kötnek (eltiltják őket az összes többitől), másrészt bizonyos típusú közlésaktusokkal az egyéneket egymáshoz kötik (ezzel mindenki mástól megkülönböztetik).

III. AZ IGAZSÁGTÉTEL MINT AZ ÚJ POLITIKAI ELIT LEGITIMÁCIÓS DISKURZUSA: KIZÁRÓ ELJÁRÁSOK¹²

Az igazságtételi vita egyike a rendszerváltó diskurzusoknak, amelyek révén új szabályokkal és szerepekkel új nyilvános beszédmód jött létre. Az új beszédmód évtizedes tabukat érintett, évtizedes titkokat hozott először szóba, hogy aztán a hétköznapi kommunikációban is meggyökeresedjen. Ebben az időszakban, az 1980-as évek közepétől máig az új, *politikai beszédmód* megszületésének lehetünk tanúi és részesei: a rendszerváltás előtt ezt a beszédmódot – csakúgy, mint magát a nyilvános politikai diskurzust is – a pártállam monopolizálta kb- és pb-határozatok útján. A mindennapi beszédben és a magánéletben a politikai vélemény egy másik, a szociológiai beszédmód segítségével volt megfogalmazható – amely már a hetvenes években elég népszerű és elterjedt volt ahhoz, hogy tömegesen használják és értsék.¹³ A rendszerváltás és a sajtószabadság új lehetőségeket és egy-

ben kihívást is jelentett a közvélemény-formáló elit, de az egyszerű állampolgár számára is, hogy új politikai diskurzust és új politikai nyelvet hozzon létre a tabutlanítási és demokratizációs folyamat segítségével.¹⁴ Másfelől azonban – épp a rendszerváltás miatt – az új politikai szereplők kénytelenek voltak diskurzusbeli pozícióikat a diskurzus segítségével is erősíteni, a hatalomhoz való jogukat bizonyítani.¹⁵

Az igazságtétel sajtóvitájában mindkét jelenség kimutatható. A magyar történelem tabutlanítása, az addig tiltott témák felvetése új perspektívákat nyitott egy politikai beszédmód számára (a „demokrácia”, a „többpártrendszer” stb.), az egykori titkok feltárása (1956, szovjet megszállók, kuláklista stb.) új tematikus mezőket, kereteket és beszédformákat hozott létre. Másfelől azonban az igazságtételi diskurzus rögtön felvetette a *legitimitás* kérdését is: ki kompetens arra, hogy igazságtételről beszéljen, kinek van joga igazságot osztani? A foucault-i metódus segítségével kísérletet tehetünk arra, hogy az igazságtételi vita aldiskurzusait jellemző kizáró eljárásokat feltárjuk.

A történelmi igazságtételi diskurzus (1988–1992) finomelemzése az alábbi kizáró eljárásokat mutatta ki.

A *tiltott szó*. Ez volt a szocialista hatalom tabuiról az első nyilvános disputa, amelyben szinte minden történelmi titok, fehér folt szóba került: a holocaust, a kitelepítések, kényszermunka-táborok, a koncepciók perek, az 1956-os forradalom stb. A tiltott szó tilalmának feloldása a diskurzust néhány hónapra teljesen nyitottá, korlátlaná tette: szinte minden újságíró igazságkereséssel volt elfoglalva. Ezek voltak a tényfeltáró újságírás legszebb hónapjai, mindenkinek joga volt részt venni a vitában, tudományos kerekasztal-beszélgetésekben, riportokban, emlékiratok megjelentetésével, politikai jelszavak, kampányszlogenek megfogalmazásával érintették sorra a tabukat.

Eközben azonban alakultak már a *diskurzustársaságok*. Elsőként maga az utolsó szocialista rezsim, mely az áradó múltfeldolgozó beszédet vezényelni és szabályozni kívánta volna, hogy elfoszló hatalmából valamit megtartson. Másodikként, éppen e társaság ellenében szerveződött össze az áldozatok „társasága”, mely egyesületei, bizottságai segítségével új, független diskurzust nyitott a saját múltjáról abból a célból, hogy elégtételt vegyen az évtizedes hallgatásért és szenvedésért.

Am a kezdetben szinte korlátlanak látszó vitában hamar aktuálisává vált a kérdés, hogyan őrizhetik meg kompetenciájukat e társaságok a diskurzushoz; kinek van joga a titkokat feltárni, a tabukat ledönteni. 1991 végére mindkét társaság elvesztette a diskurzus fölötti ellenőrzést. Először is azért, mert maguk a tabuk erősebbnek bizonyultak, mint hogy kikezdésükkel gyorsan kielégítő politikai tőkét és legitimációs bázist lehessen szerezni. A múlt egyéni és társadalmi feldolgozása – ahogy másutt, Kelet-Közép-Európában is – hosszan tartó folyamat, a politikai viták, a politikai beszédmód ebben csak indikátor lehet. Elvesztették a társaságok az ellenőrzést azért is, mert a határtalan diskurzus őket magukat is „kibeszélte”: az exkommunis-

ták (és ex-ellenforradalmárok) nem képviselhették autentikusan 1956 eszméit, hiszen a hősök és az áldozatok még közöttünk éltek és emlékeztek rájuk; míg a hősök emberközelsége kerültek, tetteik – talán épp az áldozatok tömegességével is magyarázhatóan – a nyilvánosság által demisztifikálódtak. Az elemzésből úgy tűnik, mintha a társaságokat maga a diskurzus számolta volna fel: a régi szocialista rezsim eltűnt, az áldozatok bizottságai, egyesületei – az MDF hathatós közreműködésével ugyan, de – ideáikkal együtt kínozássá váltak.

Helyükre – az intézményesülés és a professzionalizálódás jeleként – a politikai pártok és a tudományos műhelyek kerültek. A történelmi igazságtétel témája kiesett a diskurzusból, hogy helyét a jogi igazságtétel foglalja el.

A *diszciplínák*. A történelmi igazságtételi vitához hozzászólásra elsőként a történettudomány és a szociográfia jelentkezett, hogy a múlttól való beszédet ellenőrizze, fogalmakkal ellássa. De nemcsak ezért, hanem azért is, mert szükség volt e tudományok tekintélyére, hogy történelmi tényként lehessen megállapítani, kik a tettesek és kik az áldozatok, és egyszersem azért, hogy megadják a diskurzus történelmi legitimitását.

Csak ezután lépett be a jogtudomány a disputába, hogy jogilag regulázzon és az igazságtételt operacionalizálja: e tudomány állapította meg, mi a lehetséges és mi a lehetetlen, mit jelentsen a történelmi, s mit az erkölcsi és anyagi jóvátétel.

A *Dunagate-botrányban* a következő diskurzus-korlátozó eljárásokra lehetünk figyelmesek:

A diskurzus *szertartását* két „forgatókönyv” is szabályozta. Az egyiket krimifilm-forgatókönyvnek nevezhetnénk, mely szerint a Fekete Doboz bátor operatőre egy titkosszolgálati ember segítségével éjjel belopódzik a „Cég” archívumába és felvételeket készít az aktákról – a filmet aztán a televízió többször bemutatja. E forgatókönyvet a nyilvánosság már több tucat krimi- és akciófilmből jól ismerhette, a botrány a nyomozás „rítusai” szerint tematizálódott és egyúttal kriminalizálódott is. A másik szertartás – az előbbivel szoros összefüggésben – a hős-forgatókönyv szerint zajlott le; az esemény a későbbi diskurzusban a Jónak a Gonosz elleni drámai harcaként nyert értelmet. Ez a szertartás növelte a botrány emocionálisát, a média által ritualizált szerepekkel könnyen és közvetlenül azonosulhatott az olvasó, illetve más szerepeket szenvedélyesen elutasíthatott.

A Dunagate-ben fontos szerepet játszott a *kommentár* mint önmagát elmondó diskurzus is. Funkciója a dolog fontosságának megerősítése, az ügy szinten tartása volt, e célból a Fekete Doboz filmjét többször is levetítették, a belügyminisztériumi tisztviselővel készült interjú többször megismételték. A politikai pártok kihasználták a kommentár mint új beszédaktust teremtő diskurzus lehetőségét, megindult a versengés a botrány „igaz” értelmezéséért. Ezt tükrözi a két ellenzéki párt, a Fidesz és az SZDSZ közös sajtótájékoztatója is, ahol e pártok a Dunagate-botrányról nyilatkoztak. Mindkét párt meg-

erősíthette identitását, és egyszersmind a botrány aktuálpolitikai „nyereségét” is kiaknáztta. A kommentár lehetőséget nyújtott számukra a diskurzus monopolizálására és a szocialista elit diszkreditálására. Sajtóelemzésünk azt mutatja, hogy a választási kampány alatt a politikai szereplők a Dunagate-botrányt a kommentár segítségével saját identitás-diskurzusaikba iktatták, hogy ezáltal még világosabban megfogalmazhassák, melyik oldalon állnak, s hol helyezkednek el ellenfeik.

A szerző. A Dunagate olyan disputa volt, ahol a belügyminisztériumi tisztviselőtől, Végvári őrnagytól mindenki elvárta, hogy „szövege” jelentését személyesen is vállalja, azt magánéletével és korábbi tapasztalataival is összhangba hozza. A botrány így személyes élet-történeti kontextust is kapott: egy „közülünk való”, kicsi, törékeny, esendő ember szembeszegült a hatalmas, személytelen, ádáz apparátussal és anekdotákat mesél III/III-as ügyosztálybeli mindennapi életéről.

A szerző, azáltal, hogy kimondta, „azok hazudtak”, demisztifikálta az addig félelmetesnek tartott titkosszolgálatot. A Dunagate-botrány másik konzekvenciája, az államtitok megsértése egy magasrendűbb elv, az igazság érdekében mint bírósági precedens, a jogi diskurzus intézményesülése, az új törvények sürgős megalkotása irányában hatott.

A Dunagate-botrányt kronológiailag követő *Justitia-terv* körüli médiavitában négy fontos kizáró eljárásra bukkantunk:

A megkülönböztetett örület. A *Justitia-tervvel* Kónya Imre MDF-es frakcióvezető olyan médiavitát robbantott ki, melyben ellenfelei a tervet mint örültséget próbálták diszkriminálni. Az ellenzék a tervet „botrányos, örült *Justitia*ként”, „blöffként”, „boszorkányüldözésként” bélyegezte meg. A politológusok és a történészek a tervtől mint „non-szensztől” hivatalosan is, akadémiai állásfoglalásban elhatárolták magukat. A liberális sajtó pedig igyekezett Kónya tervét nevetségessé tenni.

Eközben a másik oldalon, a kormánypártok megindították a maguk *rituális* diskurzusát. A felelősség kérdését ők is – a megkülönböztetett örület tilalmának feloldására törekedve – a „boszorkányüldözés” kontextusába helyezték. Ez a szertartás nem volt mentes antiszemita elemektől sem: ekkor hirdette meg az MDF „tavaszi nagyta- karító” programját, és antiszemita kampány indult a média ellen.

A szerző. Az ellenzék által örültségnek tartott *Justitia-tervnek* azóta szinte az összes pontja megvalósult, sok magának az ellenzéknek a támogatásával. Miért volt mégis olyan hangos és szenvedélyes a sajtóvisszhang? Egyrészt a terv általánossága, a közélet hiszterizálására való alkalmassága miatt. Másrészt a szerző személye miatt. Vegyünk ehhez szemügyre egy másik, egy évvel későbbi diskurzust, az úgynevezett *Kónya-dolgozat* (1991. szeptember) körüli vitában. Ebben a sajtó által kiszivárogtatott titkos tanulmányban a *Justitia-terv* szerzője már a titkosszolgálatok fejlesztését és a sajtó „megtisztítását” szorgalmazza. Az ellenzék és a média válasza a korábbihoz hasonlóan

elutasító, az ellenérvek egyik alapvető vonulata visszaült a Justitiára: „mi már akkor megmondtuk, hogy veszélyes ez a Kónya” – olvashatjuk.

A dolgozatok szerzője formális és informális politikai pozíciója miatt válik fontossá a diskurzusban; ő nemcsak az MDF frakcióvezetője, de a miniszterelnök bizalmasa, azé az Antall Józsefé, aki az ügynöklisták fölött diszponál. A Justitia-terv és a Kónya-dolgozat körüli vita finomelemzése egy másik, láthatatlan diskurzust talált a diskurzusban: a néma beszédet a listákról. Antall bizalmasa így különös titkok tudójaként, veszélyes politikai fegyverek birtokosaként jelent meg a nyilvánosságban.

A *doktrínák*. A Kónya-dolgozat fényében további fogódzókat találhatunk a Justitia-terv körüli vita megértéséhez. Nevezetesen, hogy a „szövegben” egy korábbi hovatartozás jelei váltak élesebbé, melyet csoportdiszkriminációval és erőszakkal jellemezhetünk. Ez a doktriner világlátás határtalan kommunistaellenességben és antiszemitizmusban nyilvánult meg. Vélhetőleg ezt a doktriner világlátást észlelte a sajtó és az ellenzék, és reagált rá azzal a szenvedélyes elutasítással, amely a vitában is nyomon követhető.

A kommunistátlanító diskurzus az új képviselőház *MDF-es igazságtételi törvényjavaslataiban* intézményesült, ezek közül is a Zétényi-Takács elévülési javaslat körüli vitákban hágott a tetőfokára. A törvényjavaslatok nyilvánosságbeli visszhangjában a következő kizáró eljárásokat elemeztük:

A *diszciplínák*. A kommunistátlanító diskurzus fenntartásához és ellenőrzéséhez a kormánykoalíció szinte minden eszközt felhasználott, ami csak a keze ügyébe került: az elévülés újraszabályozását, Nürnberget, az Eichmann-pert, a háborús bűnök és az emberiség elleni bűntettek elévülhetetlenségi gyakorlatát. Ekképp minősítette háborúvá az 1956-os forradalmat, s ekképp sorolta a csehszlovákiai bevonulást, valamint a Bős-Nagymaros vízlépcsőt az emberiségellenes bűntettek közé.

A diszciplináris diskurzus több tematikus mezőn is zajlott. A *történelmi témák* közül felhasználta az elmúlt 50 év magyar történelmét, az ötvenes éveket, az '56-os forradalmat és a Kádár-rezsimet. A történelmi igazságtétel témája úgy tért vissza újra a diskurzusba, hogy az eredeti társaságokat és céljait kirekesztették onnan, vagy – ahogy ezt több egyesület esetében láthattuk (pl. Recski Szövetség) – akcióikat, sőt szervezeteiket is kisajátította az MDF szélsőjobboldali szárnya. A *jogi diskurzust* a parlament az igazságosság és az igazság közötti kapcsolat meghatározásaként operacionalizálta, korlátozta. *Ideológiai szempontból* az a kérdés merült fel a vitában, hogy hol húzódnak a parlamenti demokrácia határai (lásd pl. a Demokratikus Charta demonstrációit az MDF-es törvényjavaslatok ellen), illetve, hogy befejeződött-e már a rendszerváltás. *Morális, teológiai alapon* pedig – különösen azokban a szegmensekben, ahol a kereszténydemokraták játszották a főszerepet – a bűn és bűnhődés kérdését feszegették a diskurzusban. Végül a fentiekkel párhuzamosan folyt egy

szociálpszichológiai természetű disputa is az újságok hasábjain – diskurzus a diskurzusban, vagy, cinikusabban fogalmazva, a diskurzusért – arról, milyen lélektani mechanizmusokat gerjeszt maga az igazságtételi vita a társadalomban.

Miután a jogi diszciplína az Alkotmánybíróságon mint *diskurzus-társaságon* keresztül a Zétényi–Takács-féle törvényjavaslat alkotmányellenesnek nyilvánításával erőteljesen korlátozta a diskurzust, a vita személyes síkra terelődött. A *szervezők* egyre fontosabbá váltak: Göncz Árpád köztársasági elnök, egykori '56-os a liberális kontextusban mint a kormány „ellensúlya” jelent meg, a kormányerők pedig „alkotmányos ficamnak”, a rendszerváltás akadályának bélyegezték. Boross Péter belügyminiszter saját diskurzust nyitott és vezényelt a sajtó ellen, amelyet „politikai hisztériakeltéssel” vádolt. Balsai István igazságügyminiszter az igazságtételi törvénykezéssel kapcsolatos személyes véleményével árasztotta el a médiát. Kövér László fideszes képviselőnek, a parlament nemzetvédelmi bizottsága elnökének ebben a diskurzusban sikerült pártja „nonchalance”-imázsát és a maga későbbi arisztokratikus politikai stílusát megalapozni és újabb politikai tőkét szerezni pártjának. A főszereplő Antall József pedig a háttérben csendben játszotta az „itt a piros, hol a piros”, dirigálva az egész diskurzust, anélkül, hogy a törvényhozási folyamat nyilvános vitájában bárminemű aktivitást fejtett volna ki, szinte csak a köztársasági elnökkel szembeni presztízsharcban törve meg a látszólagos hallgatást.

Ahogy az eddigiekből is kitetszik, a különböző igazságtételi aldiskurzusok kronológiai sorát végigkíséri a *III/III-as listákról* szóló disputa. A listák témáját a Dunagate-botrány hozza a felszínre, hogy aztán minden az igazságtételről szóló vitában vagy vita mögött majd épp e téma borzolja fel a kedélyeket, akcelerációs hatásával növelje a diskurzusok indulatát. 1989 és 1992 között azonban többször előfordult az is, hogy a téma nem maradt meg kísérőjelenségnek, hanem önálló diskurzust generált. Ez utóbbi *lista*, (ahogy itt hívjuk: itt a piros, hol a piros)-*diskurzusra* négy kizáró eljárás nyomta rá a bélyegét.

A *tiltott szó*. Adott tehát egy lista, az egykori ügynökök névsora, amely azonban titkos. A diskurzus tárgyáról nem eshet szó, mert a listát – néhány kivétel ezeken kívül, akiknek köre szintén a homályba vész – soha senki nem láthatta. A lista-diskurzus tehát pseudo- vagy kvázi-diskurzus, ahol paradox módon egy titokról folyik a szó.

Ezért a vitában éppen arra törekszenek, hogy a tiltott szó hatalmát meghatározott korlátok közé szorítsák, s ez, mivel a listát nem hozzák nyilvánosságra, egyrészt úgy történhet, hogy a lista valóságát relativizálják. Sorra születnek cikkek „alternatív” listákról, egymástól eltérő adatokról, végül már mindenkinek van egy saját, „hiteles” listája az ügynökökről. A tiltott szó hatalma megtörésének másik módszere a lista, tehát maga a diskurzus tárgya létezésének megkérdőjelezése, hogy a nyilvánosságra hozataltól való félelmet minimalizálhassák – erre is bőséggel akadt példa a vitában. A diskurzus fenn-

tartására és ellenőrzésére a leghatásosabb eszköznek azonban a listán szereplő nevek és adatok kiszivárogtatása, a titkok megszellőztetése, a politikai szereplők átvilágítása (denunciálása), a politikai ellenfelek megfélemlítése bizonyult.

A diskurzust három *társaság* ellenőrizte. Az első a titkok tudóinak, a miniszterelnöknek és körének társasága, akik a háttérben játszották az „itt a piros, hol a piros” politikai riválisaik semlegesítésére – ha érdekeik úgy kívánták, egy pillanatra fellebbentették a fátylat, hogy aztán újra tovább titkolózhassanak. Ez történt például az egyes *kisgazda-képviselők átvilágításakor* folyó diskurzusban (1991. május – 1992. február között).

A másik diskurzus-ellenőrző csoport az egykor megfigyeltek társasága volt, akik közül sokan épp a parlament ellenzéki padsoraiban ültek, s akiknek politikai legitimitása e diskurzusban korábbi üldöztetésükből származott. E társaság úgy vett részt a lista-disputában, hogy ellen-történeteket mesélt saját életéről és a titkosszolgálat atrocitásairól – abból a acélból, hogy a kialakuló politikai hisztériát, az érintettek zsarolhatóságát minimalizálja. Ez a társaság a listák nyilvánosságra hozatalát szorgalmazta.

Az „itt a piros, hol a piros”-vitában fontos szerepet játszott a titkosszolgálat láthatatlan társasága is, amely újrászervezte az apparátust, új és régi ügynököket foglalkoztatott, és ismerte a titkot. Ennek ellenére egészen a *titkosszolgálat vezetőjének lemondásáig* (1992. február) nem hallatta a szavát a lista körüli vitában, ellenkezőleg, új diskurzust nyitott a hivatal modernizálásáról. A titkosszolgálat vezetőjének lemondása új szint hozott a lista-disputába: hogyan egyeztethető össze a hivatalnoki hivatás a politikai engagement-nal.

A vita egyik fő *szerezője* Göncz Árpád köztársasági elnök volt, aki karizmatikus politikusi imázsát az „itt a piros, hol a piros” játékkal való szilárd szembeszállásával szerezte, oly módon, hogy „szövegét” személyes előtörténete (mint '56-os forradalmár, a Kádár-korszak üldözöttje, a miniszterelnök barátja, jó apa és nagyapa, népszerű irodalmi művek fordítója stb.) hitelesítette. E diskurzusban vált az egyik oldalon a demokrácia védőjévé, a másikon a szabad demokraták „marionettbábujává”.

A főszerep azonban vitathatatlanul Antall József miniszterelnöké lett, aki egyfelől egészen Boross miniszteri kinevezéséig nem intézkedett a listák zárolásáról, a Németh-kormány iratmegsemmítésének felméréséről. Mire Boross Péter zárta a listákat, már tombolt a hitelességükről a médiavita. A hatalomfitogtatás és a lebegtetés jó eszköznek bizonyult Antall számára, hogy a nyilvántartást saját politikai céljaira használhassa fel: sakkban tarthassa politikai ellenfeleit.

A lista-diskurzust lehetett a leginkább *ritualizálni*, hiszen épp egy titok körül folyt a beszéd. A szereplők a neveket számokkal helyettesítették: a tiltott szó uralma miatt ugyanis a listákról csak közvetve, a nevek helyett a számokról lehetett beszélni. És megkezdődött a számháború: hány név szerepel a listákon? Hány képviselő, papi méltóság, újságíró, egyetemi professzor volt ügynök?

A vita másik szertartásává a lejáratás, a bemocskolás vált. Az „itt a piros, hol a piros”-diskurzus volt a legszenvedélyesebb vita az igazságtételi disputák sorában, melyet a hisztérikus rágalmazás, befejeztetés és zsarolás igazgatott. Aki a játékban (a diskurzusban) részt akart venni, annak legalábbis számolnia kellett e bemocskolási „ceremóniával”.

*

Mára elmondhatjuk, hogy az igazságtétel kérdését az előző kormány-nak nem sikerült megoldania, az ügynöktörvény – újabb alkotmány-bírószági revízió után – csak az új parlamenti ciklusban, 1994 decem-berében nyerte el végleges formáját. Az igazságtételi diskurzus azon-ban – Csurka 1993. nyári önéletrajzi dolgozata után – elsorvadt. A miniszterelnök halálára a listák már elvesztették fontosságukat, senki nem vette át a gyufáskatulyákat és a kockákat az ördögi játék folyta-tására, a közvélemény érdektelenséggel figyelte a törvényhozói vitát.

Az új parlament azonnal napirendre tűzte az ügynöktörvényt, és a megszavazás után, még az alkotmánybírószági döntés előtt, elkezdőd-tek az átvilágítások: ez a tény egy röpke pillanatra újra felborzolta a kedélyeket.

A kommunisztálanítási diskurzus az MSZP hatalomra kerülésével szükségszerűen a háttérbe szorult, ezzel bizonyítva, hogy e vita első-sorban a korábbi kormánypártok hatalmi harcának, a társaságok dis-kurzus-ellenőrzésének köszönhető.

Az igazságtételi diskurzus azonban vélhetőleg az elfogadott ügy-nöktörvényvel még nem fejeződött be. Nemcsak azért, mert az átvil-ágítások még csak most kezdődnek, hanem azért is, mert az áldozat-ok erkölcsi jóvátétele (a kollektív múltfeldolgozás) még csak rész-ben valósult meg.

JEGYZETEK

¹ E tanulmány a berlini Freie Universität Osteuropa Intézetének megbízásából és támogatásával készült. Ezúton mondok köszönetet a kutatás vezetőjének, Dr. Krisztina Mánicke-Gyöngyösinek, valamint Barotányi Zoltánnak, Hanich Andrásnak és Máté Dánielnek, akik a tanulmány megírásában segítségemre voltak. A német változat „Hütchenspiel” – *Ausschlußverfahren bei den Mediendiskursen über die „Restitution der Gerechtigkeit” in Ungarn 1990–1992* címmel jelenik meg a Peter Lang Verlag (Berlin, 1994) gondozásában.

² A Zrínyi Katonai Kiadó 1990-ben egy könyvsorozat szerkesztésének nagyszabású tervével állt elő: a 20. század összes magyar áldozatának listáját szeretnék volna nyilvánosságra hozni. A terv mindmáig csak terv maradt.

³ A Göncz–Antall konfliktushoz lásd Kovács Éva–Melegh Attila (szerk.): *Bábu vagy félisten? Hatásköri viták a magyar sajtóban 1990–92*. MTA PTI. Kézirat. Budapest 1993.

⁴ Lásd Hankiss Elemér: *Médiaháború*. 2000, 1993. 11. 9–16. old.

- ⁵ Lásd Michael Foucault: *A diskurzus rendje. Holmi*, 1991. 7. 868–889. old.
- ⁶ Ugyanott 869. old.
- ⁷ Ugyanott.
- ⁸ Ugyanott.
- ⁹ Ugyanott 874. old.
- ¹⁰ Ugyanott.
- ¹¹ Ugyanott 877–878. old.
- ¹² Az elemzésben az igazságtételi viták 1988–1992 közötti teljes sajtóanyagát feldolgoztuk a diskurzus-analízis módszerével. Ezután az egyes vitákról esettanulmányokat készítettünk, ezek összefoglalásául született e munka.
- ¹³ Lásd Kuczi Tibor–Becskeházi Attila: *Szociológia, ideológia, közbeszéd*. Budapest 1992.
- ¹⁴ Az új politikai beszédmód kialakítására irányuló törekvések közül itt most csak két konferenciára emlékeztetem az olvasót: Lenkei Júlia (szerk.): *Láttuk-e, hogy jön? T-Twins*, Budapest 1991; ugyanő (szerk.): *Csendes? Forradalom? Volt? T-Twins*, Budapest 1991.
- ¹⁵ Lásd Kovács Éva: *Indulatok a népi–urbánus vitában*. 2000, 1994. 8. 15–23. old.